О. С. Кирилюк

ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕРМІНУ «СПІВВІДНЕСЕНЕ» АРИСТОТЕЛЯ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ НЕПЕРЕКЛАДНОСТЕЙ

Аристотелівська філософська спадщина внаслідок її виключної ролі у розвитку світової філософії становить предмет інтерпретацій та тлумачень вже більше двох тисячоліть. У ній особливу увагу привертають ті розділи та змістовні моменти праць Стагірита, котрі мають проблемний характер. Серед цих проблем чи не на першому місці стоїть проблема метафізичних вимірів буття, серед них – його категоріальних визначень, зокрема, за допомогою «співвіднесеного». У наш час «співвіднесене» активно розробляється Л. М. Терентієвою у контексті з'ясування метафізичних підстав логіки, розробки власне логічних проблем та творчого розвитку теоретичного спадку А. І. Уйомова, праці якої показують не тільки глибоку обізнаність з аристотелівськими викладками з цього питання, але й дар талановитого інтерпретатора. Разом з тим проблема статусу та сенсу терміну «співвіднесене» потребує деяких уточнень, передусім – у лексично-синтаксичних аспектах, взятих наперед у контексті переводу його з мови оригіналу. Перше – уточнення, складатиме мету цього матеріалу, друге можна вважати завданням, поставленим задля досягнення вказаної мети.

У своїх статях на цю тему Л. М. Терентьєва зазначає, що «категорія "співвіднесене" або "по відношенню до чогось" введена Аристотелем для позначення особливого зв'язку між об'єктами, коли їхня сутність виявляється від взаємного співвіднесення одного з одним» [9, с. 140]. І ось ми беремо п'яту книгу «Метафізики» чи працю під дуже привабливою назвою – «Категорії», і бачимо, що там йдеться про добре знайомі нам категорії – сутність, кількість, якість і серед них – окрему главу «Співвіднесене» і багаточисельні пояснення з використанням цього терміну. Попри те, що назви глав дані у квадратних дужках, що означає, що ці назви давав не Аристотель, а також наявність таких категорій, котрі для нас виглядають досить чудернацькими, але достатньо прозорими, щоб побачити за тими «коли» та «де» звичні категорії часу та простору, ми часто сприймаємо цей термін як повноцінну категорію, без вагань використовуючи аристотелівські «категорії» після їх, як ми думаємо, адекватного перекладу для аналізу або пояснення актуальних для нас питань. При цьому ми зовсім не зважуємо на можливі кумулятивні інтерпретативні трансформації смислу того, що у Аристотеля називалося категоріями, а також на зміни цього смислу при введені старого терміну в новий тематичний контекст.

Андрій Баумейстер, обговорюючи доповідь Олексія Панича про аристотелівську усію, дорікав йому, що його помилка полягає у тому, що «він підходить до текстів Аристотеля так, ніби Аристотель послідовно і несуперечливо промислює теорію усії. І хоче Аристотеля так виправити, так виписати йому його несуперечливий текст, що мене це захоплює і надихає. Але, знаючи тексти Аристотеля, я з жалем можу відзначити, що навіть у сьомій книзі «Метафізики», особливо в різних розсипаних фраґментах, немає тієї послідовності» [7, с. 41]. Без сумніву, такі ж закиди можна зробити й відносно аристотелівських міркувань як про інші категорії, так і про категорії взагалі – попри назву роботи, серед фахівців існує думка, що власне послідовної та методичної розробки проблеми категорій у Аристотеля немає.

Разом з тим деякі автори визнають, що терміни, що їх вживав Аристотель, з часом могли трансформуватися на власне категорії як універсальні форми буття та мислення. Л. М. Терентьєва, наводячи слова Р. К. Луканіна про те, що терміни «якість», «кількість», «відношення», «місце», «час» та інші у своєму чистому виді результатом переосмислення аристотелівського вчення перипатетиками та стоїками [8, с. 33] робить висновок, що категорія «по відношенню до чогось» згодом була репрезентована у своєму чистому виді, тобто, замінена на категорію «відношення» ще з античних часів через неадекватний переклад з греки на латину. Тут неясно, чому підміна терміну раптом дала

нам його у чистому вигляді – адже все виглядає так, начебто саме завдяки підміні термін отримав свій «чистий» вигляд. Крім того, ця підміна не означає, що заміщений термін не може мати власного «чистого» вигляду, схопленого у його категоріально-змістовних дефініціях. Але у цілому тут правильно вказано на те, що трансформація категорій з присудків-предикатів усії – матерії, форми та речей як поєднання форми з матерією на власне категорії історично, безумовно, мала місце бути.

Роблячи спробу «повернутись назад до Аристотеля», Л. М. Терентьєва прагне розвести значення термінів «по відношенню до чогось» та «відношення» як модернізованої його форми. По-перше, слід сказати, що у подібній «модернізації» нічого поганого немає, і можна знайти чимало прикладів, коли у архаїчний термін вкладається цілком новий зміст. По-друге, знов-таки, у рамцях поставленої мети, ми маємо визнати, що сучасне розуміння категорій передбачає наявність категоріального підґрунтя мислення і в самого Аристотеля – інакше він просто не міг би мислити, і це підґрунтя у певній своїй окремій формі (тут – «співвіднесеного») може експортуватися із старих текстів у тексти сучасні. Проте тут ми маємо окремий випадок – повертаючись до оригінального аристотелівського терміну, Л. М. Терентьєва залишає за ним той статус категорії, якого він отримав пізніше, при трансформації, ставши «відношенням».

Проте і визначення статусу «співвіднесеного» (чи є воно категорією), і пошук адекватного, найбільш відповідного давньогрецькому оригінальному слову іншомовного терміну при перекладах на інші мови, і з'ясування його автентичного змісту ще далеко не завершилося. Вже з самого початку заглиблення у ці проблеми ми зіштовхуємося з деякими речами, котрі це підтверджують. Так, скажімо, в одному перекладі початку сьомої глави «Категорій» вживається термін «співвіднесене» (коли «πρός τι λέγεται τὰ μὲν ὡς διπλάσιον» переводиться як «соотнесенным называется то, что относится как двойное к половинному») [2, с. 10], а в іншому – термін «відносне» (относительным называется то...) [5, с. 35].

Вказані відмінності можна було б пояснити недосконалістю останнього наведеного перекладу, зробленого більш ніж півтора століття тому, проте у сучасних академічних виданнях перекладу «Категорій» Аристотеля оригінал теж перекладається різними термінами. Так, наведений вище фрагмент «Категорій» [2, с. 10] у чотирьохтомному виданні перекладається з використанням терміну «співвіднесене»: «Соотнесенным называется то, о чем говорят, что, что оно есть, оно есть в связи с другим или находясь в каком-то ином отношении к другому» [1, с. 66]. Між тим, і Л. М. Терентьєва це підкреслює, Аристотель відрізняє те, що перекладається як «співвіднесене» від того, що перекладається як «відношення» і, думаю, тим паче – як «зв'язок». Вона пише, що Аристотель розрізняє смисли «співвіднесеного та «відношення», отже, ці категорії не є рівнозначними. Проте пізніше категорію «співвіднесене» («по відношенню до чогось»), почали однозначно розцінюватися як «відношення» [8, с. 32].

Хоча у тому, що «співвіднесене» визначається через ці поняття, є певний сенс (речі насправді є співвіднесеними, коли вони мають певне відношення одна до одної або якось пов'язані одна з одною, хоча б віртуально), одначе це, все ж таки, різні поняття, і їхнє вживання як тотожних мовних одиниць розмиває власний зміст терміну «співвіднесене», що видно ще й з огляду на те, що Аристотель пов'язує із «співвіднесеним» таку його властивість, як «обопільність» – предмет особливого інтересу Людмили Миколаївни, коли не всі речі, що мають між собою стосунки чи зв'язок, є співвіднесеними в аристотелівському сенсі, як вона його інтерпретує.

Дифузність та термінологічна нестрогість вживання терміну «співвіднесене» видна також з того, що у предметному покажчику до вказаного вище тому творів Стагірита в одній рубриці разом з терміном «співвіднесене» у дужках наводяться, треба думати, синоніми – «співвіднесені», «відношення» та калька з давньогрецької «по відношенню до чогось» з транслітерацією оригіналу латиною – «to pros ti». Отже, Л. М. Терентьєва цілком слушно навела два варіанти перекладу, але, він, вочевидь, має мати зворотній поря-

док, оскільки слово «співвіднесене» сам Аристотель не вживав.

З цього мені стало зрозуміло одне, що оскільки такі слова перекладу, як співвіднесене, відносне, відношення та зв'язок не є тотожними, то було б непогано звернутися до фахових перекладачів давньогрецьких філософських текстів щоб виявити, який саме термін Аристотеля перекладається як власне «співвіднесене». Проблема полягала ще у тому, що калька «to pros ti» з предметного покажчика мала артикль, але у текстах Аристотеля πρός τι артиклю не мало, що означало, що мова йде не про іменник.

Колишній колега по одеському наргоспу Аслан Гаджикурбанов з МГУ ім. М. Ломоносова люб'язно відгукнувся і відповів так: «У двох наведених тобою уривках, як і в багатьох інших, у якості "віднесеного" або "співвіднесеного" у Аристотеля виступає (або перекладається) мовний зворот πρός τι, який являє собою поєднання прийменника (рос. – предлога) πρός і невизначеного займенника (рос. неопределенного местоимения) τι. Тебе збентежило, що перед ним немає артикля τὸ або τὰ, з допомогою яких у грецькій мові можна субстантивувати що завгодно».

Невизначений займенник τὶς, τι має значення хто, хто(що)-небудь, дехто, дещо, кожен, декотре тощо. Серед багатьох значень πρός, що їх вказують давньогрецько-російські словники [4] разом із такими, як від, з, з боку, по відношенню, відповідно, перед (обличчям), за, на користь, внаслідок, через (щось як причину), до, на, про, окрім, понад, у, при, біля, у напрямку (руху), проти, всупереч, по відношенню, внаслідок, у порівнянні, відповідно, згідно, на додаток, з приводу, близько (приблизно) тощо наводиться й філософське (з посиланням на Аристотеля) значення цього терміну у зв'язці з τι, але вже з артиклем – τὸ и τὰ πρός τι, перекладене як відношення. Але ж у наведених вище текстах Аристотеля артикль відсутній! До речі, слово πρός має діалектний варіант προτί безпосередньо відповідний давньоіндійському prati та українському проти із значенням «навпроти», що, як у вислові «проти ночі на середу» означає смисловий напрямок «в ніч з вівторка на середу», де вівторок постає як дещо співвіднесене із середою, з чого можна зробити висновок про значеннєве поле πρός τι як прив'язуючого протиставлення чомусь чи відсилання до чогось.

Олексій Панич, один з авторів відомого «Словника неперекладностей...», відповів мені на питання стосовно перекладу πρός τι як співвіднесене що це – «гарний приклад того, як бажання перекладача "осучаснити" Аристотеля, замінюючи його вирази начебто впізнаваними термінами, навпаки, робить думку Аристотеля в перекладі настільки темною, що навіть і в оригіналі не одразу побачиш, що ж там перекладено отак. Насправді вираз πρός τι слід перекладати "стосовно чогось"», що він разом із співавторами й зробив у перекладі «Категорій» [3, с. 38].

Слід сказати, що Людмила Миколаївна певним чином дотримується аналогічного ставлення до перекладу πρός τι – згадуючи про заміну деякими авторами монографічних та навчальних праць категорії «по відношенню до чогось» (перекладу, близького до «стосовно чогось») категорією «відношення», вона говорить не про заміну «співвіднесеного» «відношенням», а про заміну останньою категорією саме терміну «по відношенню до чогось», що зустрічається, як вона зазначає, у працях Р. К. Луканіна та Г. Челпанова. Разом з тим і сама вона ототожнює «по відношенню до чогось» із «співвіднесеним», твердячи, приміром, що згодом категорія «співвіднесене», тобто, «по відношенню до чогось», стала однозначно розцінюватись як «відношення» [8, с. 33]. З такою синонімізацією цих двох термінів, як ми знаємо, категорично не погоджується Олексій Панич – за ним перекладати πρός τι як «співвіднесене» неприпустимо.

Л. М. Терентьєва також зазначає, що при перекладі з греки на латину сенс «по відношенню до чогось» було втрачено, і πρός τι стало перекладатися як relato – «(взаємо)відношення». Між тим Ю. Вестель, І. Листопад та О. Панич у вказаній роботі провели цікавий експеримент – вони взяли грецький оригінал «Категорії» Аристотеля та його латинський переклад і порівняли незалежно зроблені переклади. Для порівняння було взято фрагмент, уже наведений вище у перекладі з греки українською. У перекладі з ла-

тини також було застосовано термін «стосовно чого» – ad aliquid [3, с. 35].

В англійських перекладах Аристотеля ми зустрічаємо ще одну проблему, котра потребує прояснення. Так, в англійському перекладі «Метафізики» (сайт Perseus) розділ про «стосовно чого» (співвіднесене) починається не з дефініції того, що називається відносним як таким (хоча тут визначається не воно, і навіть не співвіднесене), а з визначення того, які речі іменуються відносними (1020b «Things are called "relative" (a) in the sense that "the double" is relative to the half»), що вже цілком усуває самостійний статус «співвідносного» і робить його визначенням речі. Насправді у Аристотеля визначається не «стосовно чого» як таке, а те, що перекладається або як сутність, або як субстанція, в оригіналі – «усія» (οὐσία), про яку Олексій Панич говорив як про приклад типової проблеми неперекладностей [6, с. 11].

Саме неї, усії, стосуються всі аристотелівські визначення (умовно кажучи) категорій, котрі ми наводили вище. Тобто, у Стагірита йдеться не про визначення категорій як таких, а про визначеннями усії – сущого, субстанції, зрештою, речей взагалі, чим, власне, можна виправдати введення в англійський переклад «речі».

Про цей факт було відомо давно, і Л. М. Терентьєва згадує про це у своїх статтях, посилаючись на інших дослідників, за якими Аристотель вживав у цих своїх викладках такі терміни, котрі підкреслювали їхню залежність від сутності, і буквальний переклад аристотелевих виразів для категорій вказує на те, «яка велика» сутність, «яка за якістю», «до чого відноситься», «де» і «коли» тощо [8, с. 34]. Іншими словами, те, що ми у Аристотеля приймаємо за категорії, власне категоріями, у сучасному розумінні слова, не являються. Це є певні визначення, фігурально висловлюючись, загальної сущої субстанціальної сутності, де остання постає суб'єктом або підметом (рос. подлежащим), а всі перелічені визначення – предикатами або присудками (рос. сказуемыми). Недарма ж Аристотель весь час вживає вираз λέγεται – тобто, про те, про що йдеться, про усію, говориться, висловлюється, вимовляється, називається, рос. сказывается.

Існує ще й цікава відповідність між давньогрецьким словом категорія, українським словом присудок і російським подлежащее. Олексій Панич детально розглядав це питання, зазначаючи, що «твір, назву якого традиційно відтворюють як "Категорії", загалом присвячений аналізу наших суджень про предмети. Власне, саме таким є буквальне значення грецького κατηγορία ("присудження"), що походить від дієслова κατηγορέω ("звинувачувати, стверджувати, судити, засуджувати); відповідно, буквальним українським перекладом цієї назви було б слово "Присудження". "Присуджене" – κατηγορούμενον – ми маємо всі підстави називати "присудком", який співвідноситься з предметом судження, себто підметом (грецьке ὑποκείμενον, буквально "те, що лежить під"» [6, сс. 16-17] (порівн. лат. sub-ject, рос. под-лежащее). Латинською відповідністю ὑποκείμενον, як пишуть три автори згаданого перекладацького експерименту [3, с. 29], є термін subjectum, котре ми скрізь перекладаємо запозиченим словом «суб'єкт».

З огляду на сказане, ми маємо визнати, що говорити про те, що Аристотель дає визначення категорії «співвіднесене», буде половиною правди. Від його дає, але специфічно як для дефініцій та попутно із визначенням підмету, «гюпокейменону», наводячи у правій частині висловлювання лише чуттєво-наочні приклади (кінь, Лікей, площа тощо). Якщо подібні дефініції визнавати достатніми, то ми мали б задовольнятись таким визначенням, котрий колись для ілюстрації великого розміру чогось давав співак Микола Басков – «Такое большое, как отцюдова дотудова». Це теж саме, як казати, що у вислові «Лист дерева зелений, наприклад, як дозвільне світло світлофора» зафіксовано не предикат (колір) даного суб'єкта (листя), а дане визначення зеленості як такої (не говорячи вже про те, якщо припустити, що мовиться насправді про зелене як таке, то тут замість визначення маємо просте посилання на щось подібне). Так само дефініції співвіднесеного у Аристотеля немає, є тільки наочні приклади того, що є співвіднесеним, а це ніяк не розкриває його сутність, хоча є цілком достатнім для того, щоб вказати на один з предикатів усії.

Що стосується власне того підмету (суб'єкту), до якого Аристотель докладає (категоризує = присуджує) всі вказані присудки (предикати), то у нього з ним ситуація не однозначна. Олексій Панич зазначає, що цим підметом є усія, але не в усіх її термінологічних застосуваннях, що випливає з букви та духу аристотелівських думок. Він пише, що на початку «Категорій» Аристотель аналізує судження та класифікує їх за вже згадуваними типовими «присудженнями», серед яких усія посідає особливе місце, оскільки у «найголовнішому» та «найпершому» значенні вона якраз-то не є «присудженням», бо у цьому значенні вона «не говориться про жоден підмет і не перебуває в жодному підметі» [Cat. 2a.11-14]. Відповідно, дещо є усією у «найголовнішому» та «найпершому» значенні, тобто «першою усією», якщо воно: (1) є підметом (адже все, крім «перших усій», «або мовиться про перші усії як про підмети, або існує в них як у підметах» [Cat. 2a.34]; (2) не є присудком («не говориться про жоден підмет»); (3) «не перебуває в жодному підметі» (тобто не є частиною якогось іншого одиничного сущого). Зрештою, таким підметом може бути «речовина» (ὑλη, гюле, що зазвичай перекладається як «матерія» – О. К.) «сполучення речовини з формою» та власне «форма» (μορφη + ειδος) [7, с. 33, 34, 35-36]. У цілому тут Олексієм Паничем розбирається доволі дискусійна специфічна текстологічна проблема (не всі учасники обговорення в усьому з ним погоджуються), але, не вдаючись у деталі, можна виснувати, що мова у Стагірита йде про певний підмет (суб'єкт) присудження та його категоризацію, тобто, предикатизацію, що робить осучаснене прочитання його текстів про «категорії» невідповідним суті оригіналу.

Роблячи висновок, можна сказати, що вживана у російських перекладах лексема «співвіднесене» є пізнім неологізмом, і ще у XIX столітті πρός τι перекладалось як «відносне», сам Аристотель цього терміну ніколи не використовував, але дефініцію πρός τι дуже часто давав саме через поняття «відношення». Те, що перекладається як «співвіднесене» у якості службової частини мови є складним прийменником. Більш давню (латинську) традицію має вживання терміну relation – «відношення» в англійських та у переважній більшості інших європейських перекладів. Синтаксично πρός τι становить собою присудок, чому відповідає автентичне значення терміну «категорія» у текстах Аристотеля, підметом же тут постає усія, хоча і сам цей термін, і взагалі визначення того, що Аристотель мав на увазі, наводячи відповідні присудки цього підмету, становить собою проблему, остаточно ще й досі не розв'язану. Формально-логічною відповідністю цієї пари є суб'єкт і предикат. Наскільки потужною є ця традиція розуміння категорій, видно вже з того, що навіть у Гегеля, котрий надав категоріям сьогоднішнього змісту, ми бачимо потужну ремінісценцію їхнього аристотелівського розуміння – у «Науці логіки» термін співвіднесене вживається біля сотні разів у контексті визначення за його допомогою гегелівської «усії» – Абсолютного Духу.

Література:

1. Аристотель. (1978). Категории. В: Аристотель, Соч. в 4-х тт. Т. 2 (сс. 51-90). Москва: Мысль.

2. Аристотель. (2016). Категории. Киев: Мультимедийное изд-во Стрельбицкого.

3. Вестель Ю., Листопад І., Панич О. (2012) «Категорії» 1–5: оригінал і три переклади. Філософська думка, 1, 26-58.

4. Древнегреческо-русский словарь. [Электронный ресурс. Режим доступа: http://gurin.tomsknet.ru/alphaonline.html]. Останній доступ 31.03.2018.

5. Касторский М. Н. (1859). Категории Аристотеля на греческом и русском языках. Переводил и объяснил М. Н. Касторский. Санкт-Петербург.

6. Панич Олексій (2017). Аристотелева «усія»: між перекладом і неперекладністю. В: Аристотель: традиція, адаптація, переклад. К.: Дух і Літера, 7-93.

7. Панич О. (2016). Аристотелева «усія»: між субстанцією, сутністю і неперекладністю. Філософська думка, 5, 33-49.

8. Терентьева Л. Н. (2010). Концепция Аристотеля «соотнесённое» в логических формах традиционной логики. Вісник Одеського національного університету. Т. 14 –

Вип. 21, 31-40.

9. Терентьева Людмила (2014). Реляционная и атрибутивная структура в двойственном системном моделировании. Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 706-707. Філософія, 138-142.